

Исмаилова И.М.

БАТКЕН ЧӨЛКӨМҮНДӨ ЖАШАГАН ЭЛДИН
ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Исмаилова И.М.

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ
БАТКЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Ismailova I.

LINGUISTIC PECULIARITIES OF THE POPULATION
BATKEN REGION

УДК: 820.1.2

«Баткен чөлкөмүндө жашаган элдин тилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу макалада аталган облустун Самаркандек, Актатыр, Рават тарабында жашаган элдин сүйлөө кебиндеги адабий тилден айырмаланган сөздөргө мүнөздөмө берүүгө аракеттендик. Баткен районунун ушул аймагы Тажикстан менен өтө жакын жайгашкандыктан бул элдин тилине тажик тилинин таасири чоң экендиги байкалат. Андан сырткары да фонетикалык, морфологиялык, фразеологиялык, этнографиялык диалектизмдер, кесипке байланыштуу, устачылык, килемчиликке байланыштуу толуп жаткан диалектилик сөздөр бар экенин топтоштуруп, аларга анализ жүргүздүк. Алсак: Кыргызстандын башка аймактарында учурабаган: пичи, танги, өссөчү, ассын, нан пэллэ, аташкөрөк, илаган деген сыяктуу сөздөр менен бирге килем токуучулукка байланыштуу: жул, арави, чалыш, аштама, күзүк, чавадан, кайкалак, чагыртмак, пычак учу сыяктуу сөздөрдүн бар экендиги талашсыз. Ошондой эле зат атоочтун көптүк санынын –лар мүчөсү бул жакта этишке да улана берет: айтаттар, тердилер, чогулаттар ж.б. Ушундай сөздөр диалектизмдердин түрлөрү боюнча талданды. Мектеп окуучуларын адабий тилдик нормасында сүйлөөгө үйрөтүүдө, интеллигенциянын, айрыкча кыргыз тили мугалимдеринин милдети чоң. Баткен говору боюнча диалектилик сөздүктү түзүү лингвист окумуштуулардын келечектеги иши.

Негизги сөздөр: диалект, диалектизмдер, говор, фонетикалык диалектизм, морфологиялык диалектизм, этнографиялык диалектизм, фразеологиялык диалектизм, диалектилик сөздөрдүн лексико-семантикалык топтору.

В статье «Языковая характеристика народов, проживающих в Баткенской области» мы попытались описать слова, отличающихся от литературного языка народов, проживающих в Самаркандском, Актатырском и Раватском регионе указанного региона. Поскольку этот район Баткенской области очень близок к Таджикистану, видно, что таджикский язык оказывает большое влияние на язык этого народа. Кроме того, мы сгруппировали и проанализировали фонетические, морфологические, фразеологические, этнографические диалектизмы, диалектные слова, связанные с профессией, ремеслом, ковромачеством. Например, к ковромачеству относятся такие слова жул, арави, чалыш, аштама, кузук, чавадан, кайкалак, чагыртмак, пычак учу и ещё не встречающиеся в других регионах Кыргызстана: как пичи, танги, оссочу, ассын, нан палла, аташкорок, илаган. Также к глаголу здесь может быть добавлено причастие множественного числа существительного: айтаттар, тердилер, чогулаттар ж.б. Такие слова были проанализированы по типам диалектизмов. Перед исследователями, особенно учителями кыргызского языка, стоит большая задача научить школьников говорить в нормах литературного языка. Создание диалектного словаря баткенского диалекта – будущая работа лингвистов.

Ключевые слова: диалекты, диалектизмы, говор, фонетический диалектизм, морфологический диалектизм, этнографический диалектизм, фразеологический диалектизм, лексико-семантические группы диалектических слов.

This article deals with the languages of the people who live in the villages of Samarkandek Aktair, Ravat of Batken region that are differentiated from literary Kyrgyz the above mentioned villages of Batken region is situated on the borders with Tajikistan and the tajik language makes a great influence on the languages of people of this villages in ethnography and we collected words diclut words concerning such professions as constrictions, business in buildings, handmade works as – Kilemchilik and did some analyses. The words that never can be found in any other regions like “пичи” ‘танги’, “ассын”, “нан – {палла}”, “аташкорок”, “илаган”, “жалчиман”, such words like “жул”, “арави”, “чалыш”, “аштама”, “кузук”, “чавадал”, “кайкалак”, “чагыртмак”, “пычак учу” that are used by the women who do carpet weaving. And also such morphemes like

“лар” that is (added to the) plural form ending of noun words added to the plural form verb e.g. барышат is in plural, but added to the word “лар” plural form of the noun, in the result “барышаттар, айтышаттар, чогулаттар” and e did analysis from the point of dialektism. It is the duty of Kyrgyz language teachers to speak Kyrgyz literary language to school children of this region. Such Batken region dialect words can be used understood only in this territory, that is why school children must be taught in the literary language, as all the materials of disciplines are written in the literary language and of course writing activities, like essays, compositions, dictations are also must be written in the literary language.

Key words: dialectism, phonetic dialectism, morphological dialectism, ethnographical dialectism, phraseological dialectism, lexical-semantic groups of dialect words.

Баткен чөлкөмүндө жашаган элдин тилдик өзгөчөлүктөрү:

Алтын-Бешик Ала-Тоонун койнунда

Айтылуу Баткен жери бар

Ал жерди жердеп турушкан

Ак калпак кыргыз эли бар

Жоого намыс бербеген

Азамат кыйла шери бар [3, 4-б.], - деп улуу «Манас» эпосунда айтылгандай, «Жоого намыс бербеген, азамат кыйла шери бар» экендиги акыркы үч жыл ичинде коңшулаш тажик агрессорлору менен болгон куралдуу кагылышууларда даана байкалды.

Биз өзүбүз ушул Баткен жергесинде төрөлүп-өскөн жаран катары анын жаратылышын, элдин кесибин, тагдырындагы көйгөйлөрдү, тилдин өзгөчөлүктөрүн жон терибиз менен сезип келебиз.

Бул жерде жашаганда жоктур арман,

Аванын тазасын айт көөдөн жарган.

Көк менен көркөмдүктү ташыганда,

Ушунда бир кертими түшүп калган, - деп таланттуу акын Жолон Мамытов жазгандай, не бир керемет кооз жерлер бар Баткенде.

Алтын-Бешик аймагы же болбосо Баткен узак жылдар бою борбордон четте калганы эч кимге жашыруун сыр эмес. Бирок бул аймак эч качан тарыхтан четте калган эмес. Илгертен Баткен тарыхый чоң окуялардын аренасы кайнаган жер болгон. Ал географиялык жактан дагы тогуз жолдун боюнда турган. Бул аймак аркылуу өткөн кербендер бир жагы Букарага, Самарканга, Ташкенге, экинчи жагы Хива менен Кашкарга каттап турган. Азыр дагы Баткен эки мамлекет менен чектешип, кыргыздарды Тажикстан жана Өзбекстан менен тыгыз катташтырып турган Кыргызстандын аймагы болуп калды.

Демек, мына ушундай географиялык абалда жайгашкан соң, элдин тилине тажик тилинин таасири чоң. Анткени, акыркы кезде бүт кыргыз элине маалым болгондой, айылдар бир кыргыз, бир тажик болуп шахмат доскасындай жайгашкан. Самаркандек чөлкөмүндө базары, тиричилиги, соода-сатыгы бүтүндөй килем токуу менен кесиптенген соң, ал килемдерди жалаң тажиктер сатып алат. Ошондуктан бул аймакта карапайым калктын сүйлөө речинде тажик тилинин таасири көп кездешет.

Мисалы: сөз башында үндүүлөрдүн алдына “х” тыбышын кошуп айтуу: хар бир, хар ким, хар нерсе, хаммаси (баарысы), лахам (ылакап), хам тууган, хам кошуна (бир чети тууган, бир чети кошуна). Жалпы элдик тилдин бардык кубулуштары аймак жактан бир кылка, тегиз эмес. Анда кандайдыр бир кесипке же социалдык көрүнүшкө же аймакка байланышкан өзгөчөлүктөр орун алган. Ал өзгөчөлүктөр - ушул аймакта жашаган адамдардын сүйлөө тилиндеги байланыштын каражаты. Алар ар убак колдонулуп келет. Анын сыңарындай, Баткендин Рават, Актатыр, Самаркандек чөлкөмүндө да адабий тилден, кала берсе түштүк диалектиден да айырмаланган түштүк-батыш диалектилик, говордук көптөгөн сөздөр бар. Алсак: Баткенчи – баткендик, бовойт-болбойт, пичи- азыраак, лекин-эгерде, катта-чон, ика-ини, таңги-капчыгай, илаган-табак ж.б.

Диалектилер ич арасынан жана адабий тилден фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси жана лексикасы боюнча өзгөчөлөнүп турса да, негизги жалпы белгилери боюнча элдик тилдин тутумуна кирет.

Адабий тил – жалпы элдик тилдин жогорку түрү. Диалект болсо, адабий тилге караганда оозеки түрдө жашап, үлгүгө салынбаган, чен коюлуп чектелбеген жөнөкөй түрү.

Диалектизм деп бир жагынан диалектилик белгини сактап, экинчи жагынан адабий тилге өтө баштаган экилтик көрүнүшү бар сөздөрдү айтабыз. Диалектизм деп адабиятташа баштаган гана сөздөр болуп, белгилүү бир даражада стилистикалык жүк көтөргөн, бирок экинчи жагынан диалектилер менен байланышын тыгыз сактаган сөздөр. Диалектилик сөздөр кандайдыр бир жазуучу аркылуу көркөм

чыгармага аралаштырып адабий тилдин сөзүнө жакындаштырылса гана ал диалектизм боло алат. Сөздөрдүн диалектилик мүнөзүн аныктоо үчүн төмөнкүдөй дифференциалдык белгилер негизге алынат:

1. Сөздөрдүн жергиликтүү аймакта гана айтылып, адабий тилге жарабагандыгы: таңги-капчыгай, алып жүгөрөйүк – алып жиберели, шылтак-шылтоо, албесте-кумган, чакана эмес-оңой эмес;

2. Адабий тилде учураганы менен ареалдык мүнөзгө ээ болушу же географиялык жактан бир диалект же бир нече говорлордун тобуна тарап, экинчи бир диалект, говорлорго өтпөй, изоглосстук мүнөзгө ээ болгондугу [1, 46-б.]:

пүчүлүк-төөнөгүч, илаган-табак

3. Адабий тилде да, диалект жана говорлордо да мааниси бирдей учураганы менен тыбыштык түзүлүшү жагынан өзгөчө учурашы : палакат- балекет, постек-бостек, кам-кем, эде-эле, беде-беле, энди-эми, майли-мейли

4. Сөздөрдүн уңгусу адабий тилде жана диалект, говорлордо бирдей учурап, бирок алардан жасалган сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшүндөгү айырмалардын болушу. Мисалы: беймаани – маанисиз, бейпул – пулсуз, баткенчи – баткендик, битта – бирөө, бердилер – беришти, келеттер – келишет.

5. Грамматикалаштырылган процесске учурап бир сөзгө айланган лексикалык көрүнүштөрдүн орун алышы [4, 18-б.]

Апкой-алып кой

Каette-кайсы жерде

Шогоям-ошого да

Шугаям- ушуга да

6. Сөздөрдүн маанилик жактан айырмалуу учурагандыгы:

Актык-кепин

Ач ичеги-майсыз ичеги

7. Сөздөрдүн стилдик жактан колдонулуш өзгөчөлүгү. Мисалы: Авышка-жалпы эле кары кишилер айтылса, Баткенде кемпири гана эрин авышка дейт. Тентек- адабий тилде шок, тартипсиз, бейбаш маанисинде колдонулса, Баткенде жинди, кем акыл маанисинде колдонулат.

Баткен жергесинде диалектизмдердин төмөнкүдөй түрлөрү учурайт.

1. Фонетикалык диалектизмдер: эде-эле, беде-беле, хар бир- ар бир, төртта-төрт, шорво-сорпо, инди-минди, энди-эми, агар-эгер

2. Морфологиялык диалектизмдер Адабий тилге мүнөздүү болбогон, диалектилерде гана учурай турган грамматикалык формалар менен сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган сөздөр [4, 33-б.]:

Анарөгү – тетиги, шөрөгү-ошол, шүрөгү-ушул, манаке-мына, битта-бирөө, алтыта-алтоо

3. Фразеологиялык диалектизмдер:

Сааргы соода-соода, кийинки соода гоога (Эрте менен эле сатпай, кийин арзанга сатуу)

Атадан алтоо болсо да, ал алига ар жалгыз (Ар кимдин өз тиричилиги бар).

Сээри пас-бирөөгө тик карап сүйлөй албоо

Ысанын алламини Мусадан алат.

Бирөөнүн айыбын экинчи бирөөдөн чыгаруу.

Диалектилик сөздөрдүн лексико семантикалык топтору.

Диалектилер элдик оозеки сөздөргө бай келет. Алардын ичинде жергиликтүү чарбачылыкты, турмуш тиричиликти, тарыхый жолду, жаратылыш көрүнүштөрүн ж.б. туюндуруп, аларды деталдаштырып, журттун өмүрү менен киндиктешип, жашап келген сөздөр бар. Аларды маанилик жактан тескеп, предметтик принципке ылайык тематикалык топторго бөлүп кароого да туура келет.

Пайнап – майнап, накказ – дабасы жок, орозгер – оокат аш, ыстык – ысык, мустаккам – бекем, мукум – бышык, пакказ – бүтүндөй:

1. Курулушка байланыштуу жакынкы мезгилге чейин сынч менен ашар жолу менен үй курушкан.

Үваса – торсундардын аралыгына коюлуучу тактайлар.

Мерап – жүк жыюлчу оюк, пешайван – веранда, пайтеше.

Торсун – дубалдан дубалга тартылчу жоон жыгач.

Сынч – үй курганда керегелердин ортосуна коюлган жыгач.

2. Килемчилик, буюмдарына байланыштуу сөздөр.

Илгертен килемдин мекени болгон Баткенде аялдар азыр да килем согушат: арави гилем – түксүз килем, жүл гилем – түктүү килем, пычак учу, ит таман, казан кулак, чавадан – килемдин көчөттөрү, чалыш, күзүк, аштама, токмок – килемдин куралдары.

3. Үй буюмдары: аташкөрөк – көсөө, албесте – кумган, тагара – тепши, илаган – табак

4. Этнографиялык диалектизмдер:

жавыз-тууганчыл, жигар-тууган, харжы-жол кире маарак-куттуктоо

5. Дене, мүчөгө байланыштуу:

бадан-дене, сээр-бел омуртка, калла-баш

6. Тек тууганчылык:

ика – ини, тага – таяке, амма – атанын бир тууганы, амеки – кыйыр тууган

Диалектилик сөздөрдүн сөз түркүмдөрү боюнча топтору

1. Этиш: бовойт-болбойт, айттилар – айтишти, тутуу – кармоо, инди – минди, бараттар – барышат, авзалсинбай – эпчилсинбей

2. Тактооч: саар – эртең менен, беймаани – маанисиз, бепул – бекер, кам – кем, пичи – азыраак, пас – төмөн

3. Зат атооч:

Таңги – капчыгай, калит – ачкыч, мака – жүгөрү, пөстөк – талпак, көлдөлөң, шылтак – шылтоо, аллам – ыза, нан палла – нан палоо, чавыра-чырпык коро

4. Сын атооч

ылымык – жылуу, ылымылык – жүдөмүш, хам – чийки, накказ – дабасыз, жагымсыз, ыстык – ысык мустакам – бекем

5. Кызматчы сөздөр:

Ырасса – абдан, ама – бирок, лекин – эгерде, аде – эле, беде – беле, агар – эгер

6. Ат атоочто:

шүрөгү – ушул, шөрөгү – ошол, хар ким – ар ким, хар дайым – ар дайым

7. Сырдык сөз:

Өссөчү, ассын (таң калуу)

Кийинки жылдар ичинде территориялык диалектилердин социалдык мүнөзүндө кыйла өзгөрүүлөр болду. Ошондон улам алардын типтери да, мурунку көрүнүштөрү да өзгөрө баштады. Анткени айыл жеринде маданияттын, илимдин, технологиянын өнүгүшү, өз ара тыгыз катташуу, демографиялык жылыштын өрчүшү менен түшүндүрүлөт. Ошого карабастан карапайым калктын сүйлөө кебинде жогорку диалектилик, говордук сөздөр дагы деле көп учурайт. Адабий тилдин нормасында сүйлөөгө көндүрүүдө, диалектилик кубулуштарга туура мамиле жасоого үйрөтүүдө диалектология илимисиз ийгиликке жетүү кыйын. Бул жагынан диалектология илими эне тилди окутуунун методикасы менен тыгыз байланыштуу келип, белгилүү туюп-билүүнүн мүмкүнчүлүгүнө ээ кылат:

Биздин оюбузча, мектепте эне тилини окутууда, балдардын оозеки сүйлөө речинде көңүлдү көбүрөөк буруу керек. Адабий тилде сүйлөп такталган окуучу үйдө да, мектепти бүткөндөн кийин да адабий тилде сүйлөйт. Окуучулардын жазуу иштеринде андай говордук сөздөр дээрлик колдонулбайт. Ошондуктан сөздүк жумуштары менен көбүрөөк иштөөнү сунуш кылмакчыбыз. Мектеп окуучуларын адабий тилдин нормасында сүйлөөгө үйрөтүүдө, интеллигенциянын, айрыкча кыргыз тил мугалимдеринин милдеттери чоң. Баткен говору боюнча диалектилик сөздүктү түзүү лингвист окумуштуулардын келечектеги иши деген ойду айтмакчыбыз.

Адабияттар:

1. Биялиев А. “Кыргыз диалектологиясы”. – Бишкек, 2001.
2. Юнусалиев Б.М. “Кыргыз диалектологиясы”. – Фрунзе, 1970.
3. Төлөбеков Ө., Орозов Т. “Таанышыңыз, кызматташыңыз: Баткен”. – Бишкек, 2001.
4. Мукамбаев Ж. “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү”. – Фрунзе, 2009.
5. Мукамбаев Ж. “Кыргыз диалектологиясы жана фразеология”. – Бишкек, 1998.